

Prin natura noastră, de obicei, ne este deosebit de penibil să admitem amploarea prejudecăților culturale cărora le rămânem tributari și măsura în care acestea decurg din atitudinea programată antiistorică a modernismului, care a dominat cultura secolului XX. Înălțuiți în cotidian, nu mai eram în măsură să ne explicăm crearea megalităților, piramidelor sau a altor construcții gigantice antice, iar aspirația idealistă și speranța miracolului, oprimate în epocă, se travesteau în science-fiction și recursul la extratereștri pentru explicarea realizării acestora (similar cu perceperea zidăriei ciclopice preelenice de către grecii din perioada clasicistă). Consideram că, din cauza limitelor umane inerente, o expresie formală sau spațială elaborată nu mai dispunea de resurse în cazul unor „inovații” conceptuale și poate că a fost perioada majoră în care discursul despre „armonizarea formei cu conținutul” masca tocmai disocierea acestora.

În acest context, relevarea conexiunilor, prin filiație și influențe, dintre cele trei mari religii monoteiste eclipsa expresia arhitecturală a acestora și prea puțină lume mai conștientiza că, o dată cu monoteismul, cultul a evoluat spre interior și că templul-sculptură, sortit a admite în cella și la anumite date doar niște inițiați, s-a transformat în receptaculul comunității. Situată la originea celorlalte programe arhitecturale își are, probabil, contribuția sa în adăugarea la „casa Domnului” a „casei copiilor săi”.

De aceea, sinagoga, ca și instituție, constituie o „inovație revoluționară” chiar dacă cercetările istorice asupra genezei sale nu întrunesc consensul. Față de originea mozaică, atribuită de tradiția rabinică, după sursele științifice autorizate evreiești, asocierile cu reforma

lui Josa din perioada exilică sunt mult mai convingătoare. Astăzi, majoritatea o reunește ideea unei restructurări profunde a religiei, efectuată de elita fariseilor, în perioada elenistică, și care ar fi statuat dualitatea lege scrisă-lege orală, ar fi substituit sacrificiului la templu rugăciunea și ar fi avut ca rezultat arhitectural major interiorizarea spațială. După Hayoun și Jarrasé, deși și înainte zilele de post se încheiau cu adunări solemne în care se pronunțau rugăciuni, exilul babilonian ar fi înregistrat începutul reuniunilor religioase regulate la evrei și o oarecare distanțare față de cultul sacrificial (referire și la Psalmul 136;1), iar după întoarcerea la Ierusalim aceste „servicii religioase“ ar fi coexistat cu cultul sacrificial. Diseminarea, față de lăcașul-sanctuar unic din Ierusalim, ar fi cea care permite realizarea unui tip nou de spațiu care era consacrat rugăciunii, dar care era, în același timp, și sală comunitară cu funcțiuni multiple. Mai târziu, Talmudul va fi stipulat două principii pentru cult și edificii: recitarea rugăciunii în direcția Ierusalimului și amplasarea pe cota cea mai înaltă a localității.

Vom vedea cum problema orientării va defini însăși evoluția celorlalte două monoteisme (succesiunea Vest-Est în cazul creștinismului și Ierusalim-Mecca în cazul islamismului). Originea comună este vizibilă la sinagoga și biserica paleocreștină, descoperite la Dura Europos, ca la casa Profetului din Medina (prototipul moscheilor de mai târziu). Periodic, toate trei monoteismele manifestă puseuri fundamentaliste, curățarea de adaosurile trufașe ulterioare și nostalgia întoarcerii la tipologia lăcașurilor inițiale. Tulburător este că, voluntar sau involuntar, atunci când în 1938 Emil Steffan a schițat o biserică pentru diaspora ea avea tocmai această configurație ancestrală: curte interioară, sală dispusă pe lățime și nu în adâncime, aspect domestic.

După Sed-Rajna, pentru început, sinagoga ar fi evoluat prin cele trei tipuri din Țara sfântă: Galileea și înălțimile Golan în sec. II-III cu plan bazilical, colonadă pe trei laturi ale sălii, al patrulea perete orientat spre Ierusalim și cu

intrarea practică în el; Iudeea în sec. IV-V cu dezvoltare pe lățime și amenajare a unui loc fix pentru sulurile Torei; tipul care revine la planul bazilical, dar amenajează chivotul Torei și intrarea pe laturile scurte opuse. Această clasificare este oarecum ideală-sistematizatoare față de bogăția și diversitatea realizărilor (ca și clasificarea templelor grecești după Pteroma), relevante fiind noile descoperiri de la Massada și Herodion. Oricum, libertatea din epocă pare să fi fost foarte mare dacă inventariem și exuberanța decorației figurative rămase.

Sinagogile antice din diaspora sunt răspândite pe întinse teritorii, de la Eufurat până în Africa de Nord și Roma. Cele cca 1140 de exemplare fișate descurajează orice enumerare gen: Delos, Priene, Sardis, Apamea, Milet, Ostia, Strobi, Dura Europos, Naro etc.

În Evul Mediu sinagoga ajunge chiar să fie denumită prin cele trei activități pe care le adăpostea: rugăciunea, instrucția publică și reuniunea comunitară. Se produce o diferențiere exuberantă funcție de importanța și resursele comunității respective, de conjuncturile politice din epocă și de climatul cultural și artistic din zonă. Principiile de bază moștenite din antichitate (orientarea, exigențele liturgice, vocațiile secundare și complementare ale sinagogii) se concretizează în axa chivot-bimah orientată spre Ierusalim. Bifocalitatea arcă/chivot-estradă/bimah rămâne o constantă într-o imensă diversitate planimetrică, spațială și formal-decorativă. Amenajarea unor spații separate pentru femei a fost realizată relativ târziu, când în creștinism și islamism nu mai era de strictă actualitate, datorită evoluțiilor cunoscute. Dincolo de o oarecare omogenitate în dispunere și caracterul introvertit, diversitatea decurge din deschiderea evreiască față de gusturile și stilurile dominante în mediul ambiant în epocă. Inexistența statului propriu afectează și posibilitatea identificării certe în Diaspora a unor elemente arhitecturale proprii, ancestrale. În Franța, descoperirile recente (începând din 1976) au identificat, în nord, clădiri fondate în jurul anului 1100; pentru sud, mențiunile datau

din secolul al XIV-lea. Din secolul al XVIII-lea datează mărturii despre amenajarea de spații separate, la nivelul superior, pentru femei. Pentru Germania sunt caracteristice două tipologii ale sălii: sala unică-centralizată și sala separată navă dublă, denotând afinități cu sălile capitulare monastice creștine. Tipologia germană este cea care a migrat spre est: Cehia, Austria, Ungaria și Transilvania. Spania rămâne „Paradisul pierdut“ atât pentru iudaism cât și pentru islamism. Dintre cele 119 sinagogi, menționate arhivistic la un moment dat, mai pot fi studiate 10, cu modificări rezultate din amenajările practicate în decursul timpului. Exemplele iberice, ca și cele magrebine sau orientale, pun problema originilor comune formale, filiațiilor și emulației-comunicării reciproce din cadrul monoteismului/monoteismelor, a articulației ce s-a realizat în Orientul Apropiat. Italia se ilustrează prin calitatea deosebită a mobilierului de artă și a decorației și prin soluționarea determinată a bipolarității: chivotul la o extremitate și estrada la cealaltă, frecvent deasupra intrării, degajarea centrului, instalarea femeilor în tribune-balcoane. Țările de Jos asociază concretizarea tipologiei de tip bazilical cu trei nave și galerii suprapuse peste colaterale, cu expresia formală clasicizantă. Similitudinile dintre construcțiile sinagogale și ordonanța templelor protestante sunt evidente, iar Europa de Nord iudaică se va dezvolta în această filiație. Polonia și Rusia au avut un specific care a generat o bogăție arhitecturală ce mergea de la vernacularul arhitecturii din lemn până la configurația „fortăreață“ poloneză. Arta sinagogală din lumea islamică constituie un domeniu de mare sensibilitate și de o deosebită vastitate. Ca decurgând dintr-o civilizație mondială, expresia arhitecturală religioasă iudaică are în zonele asiatice și americane o bogăție ce frizează uneori exoticul.

România se află la intersecția expresiei central-europene germanice cu cea estică poloneză și cea sudică din teritoriile sefarde-islamice. Exemplele askenaze, sefarde, hasidice ca și cele decurgând din riturile ortodox, neolog

și status quo ante se întrepătrund dând bogăție și diversitate unui teritoriu aparent restrâns.

Secolele XIX și XX sunt deosebit de bogate pentru arta și arhitectura sinagogală datorită emancipării evreilor, căutării de către ei a identității culturale și artistice și contribuției consistente pe care au adus-o la arta și căutărilor moderne.

S-a constatat că monoteismele nu pot rămâne izolate, atât din cauza filiațiilor, cât și a influențelor și comunicărilor reciproce, mărturie fiind și prestigioasa Bienală și expoziție de la Veneția din 1992-1993 ARCHITETTURA E SPAZIO SACRO NELLA MODERNITA. Pe de altă parte, o anume întoarcere la origini s-a dovedit o practică valabilă de regenerare arhitecturală de multe ori pe parcursul istoriei artei și arhitecturii.

Repere biblice și istorice

Pentru o mai bună evidențiere a proceselor trebuie să evocăm contextul în care a apărut monoteismul, expresia sa arhitecturală, artistică și sinagoga. Tratatele de istorie, dicționarele biblice, atlasele biblice și istorice existente în momentul de față oferă o bază documentară omogenizată și care autorizează o selecție a momentelor principale de pe parcursul desfășurării acestui proces.

Legământul dintre Avraam și Dumnezeu vizând și promisiunea Canaanului constituie Vechiul Testament/ Vechiul Legământ. Astăzi ar exista diferențe, ca număr și ordine a cărților, între Biblia Ebraică/ tanach cu trei cărți (Tora/ Pentateuhul – cele cinci cărți ale lui Moise, Profeții și Scrierile) și Vechiul Testament creștin cu patru cărți (cele cinci cărți ale lui Moise, cărțile de istorie și înțelepciune/psalmi și cele ale profetilor) și volumele I și II Macabei, Tobit, Iudit, Baruh, Iisus Sirah și înțelepciune ca și anexe la Daniel și Ester, toate provenind din Septuaginta – traducerea bibliei ebraice în greacă, elaborată la Alexandria în intervalul sec. III-I î.e.n. și canonizată de

biserică. De la Reformă, Vulgata lui Ieronim (traducerea în latină din secolul IV e.n.) ar fi etalonul pentru catolici, iar protestanții ar fi efectuat, la timpul respectiv, o coroborare cu textul ebraic.

Cu riscul de rigoare, când îndrăznești să lucrezi cu elemente religioase, putem observa că monoteismul evreiesc și cărțile sale relatează despre pendularea „poporului ales“ între cei doi poli ai lumii antice timpurii: Mesopotamia și Egiptul, prin Semiluna fertilă – un arc ce pornește din est, de la delta Tigrului și Eufratului și se termină în vest la Mediterană, făcând legătura cu valea bogată a Nilului.

Tradiția mesopotamiană privind miturile creării este, de altfel, de notorietate. Unele interpretări privind Geneza ar considera, ca probabil, că grădina Edenului era localizată în văile de pe cursul Tigrului și Eufratului, iar patria strămoșului israeliților, Avraam, era orașul Ur din Mesopotamia. Povestea lui Cain și Abel este văzută frecvent ca ilustrare a trecerii de la cultura nomadă la agricultură. Noe și potopul, Arca, Curcubeul ca semn dăinuitor al promisiunii lui Dumnezeu de a nu mai trimite potopuri asupra urmașilor lui Noe (sfințit împreună cu familia sa și cărora li s-au încredințat animalele), care a construit altarul și i-a adus o jertfă, vor constitui o simbolică în arta plastică, ca și motivul turnului Babel (identificat de unii cu Marele zăgărit din Ur 3000-2000 î.e.n. și tehnicile construcției din pământ nears) unde a trăit tatăl lui Avraam, Terah, urmaș al lui Noe. Motivul pomului vieții era, de asemenea, foarte popular în Mesopotamia.

Călătoriile lui Avraam în Canaan (stabilirea în Mamre, la Hebron – mormântul) și apoi în Egipt ar fi fost inspirate de voința divină. Din aceasta decurge și substituția jertfei umane cu cea animală, consacrată prin pilda cu fiul său Isaac. Prefigurând tema lucrării noastre, Avraam este „tatăl mulțimii“ și originea celor trei mari religii monoteiste: iudaismul, creștinismul și islamismul. De Iacob, nepotul lui Avraam, se leagă motivul visului scării spre cer și

conceptul Bet/Beth-El („Casa lui Dumnezeu“), asociat cu piatra sfințită precum și motivul „luptei cu îngerul“ și conceptul de „ostaș al Domnului“. Epoca patriarhilor acoperă secolele XX-XIV î.e.n. și a fost frecvent definită ca strat antemoisic, mitologie, aculturație egipteană.

Iosif, fiul lui Iacob (colonizarea familiei sale s-ar fi produs în regiunea Groșen din delta estică a Nilului), este legat de Egiptul celei de-a doua perioade intermediare și de hicsoșii (cca 1650 î.e.n.) de proveniență pre-asiatică a căror demnitar superior a putut fi, ca ne-egiptean. Speculațiile legate de faraonul Sequenere Tao sunt frecvente în anumite medii inițiatice și din ele decurg și alte speculații privind eventualele represalii de după refacerea Regatului nou egiptean (1400-1180 î.e.n.) care se va întinde până la Eufrat (Tutmos al III-lea începe cucerirea Palestinei – cca 1457 î.e.n.), inclusiv munca forțată în construcții la care erau obligați alogenii, care după unii se bazează tocmai pe o asociere sau chiar identificare, poate abuzivă, a evreilor cu hicsoșii.

Refluxul l-ar constitui Exodul din Egipt (cca 1279-1213 î.e.n.), care este asociat sărbătorii Paștelui: în prima seară cu lună plină din primăvară, familia se reunește la o masă a jertfei, la care se taie un miel sau o capră tânără, prima zi din cele opt ale sărbătorii Mazzot, a pâinii nedospite/azima. Anii petrecuți în deșert, sub conducerea lui Moise, înainte de traversarea Iordanului și repopularea țării făgăduinței (cca 1200 î.e.n.) sunt asociați unor motive biblice: lemnul, care aruncat în apa fântânii amare o va face potabilă, stânca de la Refidim pe muntele Sinai din care Moise va face să țâșnească apa, fântâna din tabăra din Moab creată de Dumnezeu la sosirea poporului, mana cerească ce i-a hrănit în deșert, ispita vițelului de aur ca obiect de cult, tufișul în flăcări etc. Acum ar fi avut loc și apariția divină a tablelor legii, cu cele zece porunci, precum și codificarea prescripțiilor pentru tabernacolul din deșert/sfântul cort – templul mobil și rit (chivotul legii, menora, altarul de jertfire prin ardere, căldarea din bronz pentru spălările rituale, gardul împrejmuitor din material textil

și suportați metalizați, sfântul cort, sanctuarul, obiectele rituale, pectorala cu douăsprezece pietre, reprezentând neamurile descinzând din fii lui Iacob etc. Descrierea se găsește în capitolele 25-40 din Exod: Construcția Tabernacolului 26; Arca Alianței 25, 10-17; 37, 1-9; Candelabrul cu șapte brațe 25, 31-39; 37, 17-24; Altarul de mirodenii 30, 1-5; 37, 25-28; Altarul arderii de tot 27, 1-8; 38, 1-7; Masa pâinilor 25, 23-30; 37, 10-15. Abia după ieșirea din Egipt și revelația sinaitică ar fi vorba de monoteism instituționalizat și de statalitate evreiască. Succesorul lui Moise, Iosua este cel care, în tradiția biblică, ar fi cucerit Canaanul (cetățile Ierihon, Ai, Ghibeon, Hazor, Hebron, Iarmut, Lachiș, Eglon etc. și Ierusalim). Filistenii se stabilesc pe câmpia de litoral a Canaanului cam în aceeași perioadă. Conflictelor cu ei le este asociată figura lui Samson din perioada Judecătorilor. Samuel – judecătorul și profetul Israelului – face tranziția la epoca Regilor. Regele Saul (1030-1000 î.e.n.) va fi primul „uns al Domnului“ dintr-o serie de 14 regi în regatul lui Iuda și una de 19 regi în regatul lui Israel (între secolele XI-VIII î.e.n.). Tradiția atașează acestei perioade morala iudaică și profeții.

Regele David (1000-960 î.e.n.), uns în Hebron, ar fi cucerit orașul sfânt prin conducta de apă ce ducea la Gihon și declară Ierusalimul capitală. Turnul lui David, datând din timpul lui Irod cel Mare (dar fiind reconstituit în repetate rânduri pe locul unde a fost palatul său) este cea mai veche configurație păstrată din citadela Ierusalimului. Fiul său, regele Solomon (960-931 î.e.n.) îi este asociat în imaginea apogeului regatului Israel (1000-930 î.e.n.). Legendara sa bogăție s-ar fi bazat pe comerț (flota ancorată la Ezion-Gaver, lângă actualul Elat), pe mineritul din deșertul Negeb, meșteșuguri, susținute de reforme militare și o strategie elaborată (organizarea orașului Meghido). De el este legată și construirea primului templu (cca 856 î.e.n.) din care nu se mai găsesc urme arheologice, dar despre care Biblia conține o descriere detaliată în III Regi 6-8.

CUPRINS

CAPITOLUL I • GENEZA EXPRESIEI ARHITECTURALE	
A MONOTEISMULUI – SINAGOGA	5
Repere biblice și istorice	11
Istoriografia arhitecturii și artei evreiești	20
Arheologia biblică	26
Iconism, aniconism și antiiconism în arta evreiască ...	28
Percepția genezei sinagogii în sursele evreiești contemporane	35
Aportul de noutate arhitecturală al sinagogii, în contextul antichității	37
Concluzie preliminară	39
CAPITOLUL II • LITURGICA SINAGOGALĂ	45
Transpunerea arhitecturală a sinagogii	79
CAPITOLUL III • ORGANIZARE INTERIOARĂ, ARTĂ	
SINAGOGALĂ ȘI MOTIVE DECORATIVE EVREIEȘTI ...	81
Alcătuiri uzuale ale sinagogilor	83
Elemente de proiectare a sinagogilor concretizate în secolul al xix-lea	88
Meșteșugarii evrei	103
Obiecte de artă rituală evreiască	105
Ornamentica/ motive decorative evreiești	112
Arta cimenterială	117

CAPITOLUL IV SINAGOGA ÎN DEVENIREA SA ISTORICĂ	
Sinagogile din antichitate și până în secolul XVIII	121
Israelul antic	124
Diaspora antică	127
Mozaicurile antice	129
Frescele de la Dura Europos	130
Reprezentări antice	132
Sinagogile din Evul mediu și până în secolul XVIII	133
Europa	134
Germania	135
Franța	136
Cehia	137
Polonia	138
Ungaria	138
Spania și Portugalia. Lumea islamică.	
Orientul și Peninsula Iberică	139
Italia. Renașterea și barocul în Europa	143
Elemente de mobilier și decorație. Arta	144
Sinagogi „exotice“	145
Sinagogile de după emanciparea evreilor	146
CAPITOLUL V SINAGOGI DIN ROMÂNIA.....	167
GLOSAR IUDAIC	217
BIBLIOGRAFIE	227